

Tomasz RUDOWSKI*

KAPITALIZM ZALEŻNY A PAŃSTWO W AMERYCE ŁACIŃSKIEJ W UJĘCIU TEORII DEPENDENCJI

*Dependent Capitalism and the State in Latin America in the Light
of the Dependency Theory*

Artykuł nadesłano: grudzień 2016
Wersja ostateczna: marzec 2017

Streszczenie:

Teoria zależności (dependencji) jest jednym z najistotniejszych osiągnięć myśli latynoamerykańskiej, ze względu na wniesiony wkład do nauki o stosunkach międzynarodowych, ekonomii politycznej, jak i teorii rozwoju. Wprawdzie podejście to swój renesans miało w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku, lecz nie straciło swoich walorów w wyjaśnianiu regionalnych stosunków międzynarodowych i wciąż cieszy się uznaniem wśród części badaczy. Celem niniejszego artykułu jest pokazanie związków pomiędzy kapitalizmem zależnym a państwem w Ameryce Łacińskiej oraz przedstawienie kilku istotnych dla nich kategorii. Będę starał się wykazać, że latynoamerykańska zależność dostrzegalna była i jest niemal we wszystkich aspektach funkcjonowania państwa. Artykuł ma charakter wprowadzenia do problematyki rozwoju zależnego w Ameryce Łacińskiej. Analizowane są w nim następujące kwestie: istota kapitalizmu zależnego w regionie, elity latynoamerykańskie a problem zależności, przejawy zależności w Ameryce Łacińskiej. Ostatnia część artykułu podsumowuje wcześniejsze rozważania oraz wyjaśnia przyczyny i złożoność zależności.

Słowa kluczowe: kapitalizm zależny, teoria zależności, elity latynoamerykańskie, państwo w Ameryce Łacińskiej.

Abstract:

The Dependency theory is one of the most important achievements of the Latin American thought, because of its contribution to the studies on international relations, political economy and development theory. Although this approach was thriving in the sixties and seventies of the 20th century, it has not lost its accuracy in explaining the matter of regional international relations and still enjoys a reputation among some researchers. The aim of the article is to show the relationship between dependent capitalism and state in Latin America and to present a few of several important categories. I will try to prove that Latin American dependency was and is visible in almost all aspects of the economy and state. The article is an introduction to the problem of dependent development in Latin American countries. The issues which are analyzed in the article are as follows: the importance of dependent capitalism in the region, Latin American elites and the problem of dependency, manifestations of dependency in Latin America. The final part of the article summarizes the problems mentioned above and explains the reasons of their complexity. Last but not least, the article signalizes difficulties a “dependency” notion may pose.

Keywords: dependent capitalism, dependency theory, Latin American elites, state in Latin America.

* Dr Tomasz Rudowski – politolog, latynoamerykanista, Uniwersytet Warszawski.
E-mail: tmrudowski@gmail.com.

Teoria zależności (dependencji) stanowi jedno z najistotniejszych osiągnięć myśli latynoamerykańskiej, obok koncepcji centrum–peryferie, ze względu na fakt, że wniosły one największy wkład do nauki o stosunkach międzynarodowych, ekonomii politycznej i teorii rozwoju. Swój renesans podejście to miało w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku, lecz teoria ta nie straciła swoich walorów w wyjaśnianiu regionalnych stosunków międzynarodowych. Argentyiński socjolog i politolog Atilio Borón twierdzi nawet, że problem zależności obecnie nabiera większego znaczenia niż w latach sześćdziesiątych, a ponadto analiza tego typu pozwala zmniejszyć presję myśli neoliberalnej (cfr. Borón, 2000; Borón, 2008b)¹. Do innych gorliwych zwolenników tezy o aktualności teorii zależności należy zaliczyć takiego badacza jak brazylijski ekonomista i socjolog Theotônio Dos Santos. W opinii Santosa obecne odrodzenie teorii zależności w badaniach nad regionem latynoamerykańskim związane jest m.in. z tym, że Ameryka Łacińska wciąż znajduje się pod wpływem ekspansji światowego kapitalizmu oraz to, że teoria ta integruje nauki społeczne łącząc to, co polityczne z tym, co ekonomiczne i społeczne w kontraście do redukcjonizmu inspirowanego się neoliberalizmem występującego w tych naukach, co w rzeczywistości utrudnia wykrywanie istniejących problemów (Dos Santos, 2012b: 233-235)².

Celem niniejszego artykułu jest pokazanie relacji między kapitalizmem zależnym a państwem w Ameryce Łacińskiej oraz przedstawienie kilku kategorii istotnych dla tych relacji. Nie będzie to szczegółowy opis historii regionu, mimo że odwołuje się do konkretnych procesów historycznych, natomiast będzie to próba ukazania podejmowanego zagadnienia na gruncie analizy historycznej z perspektywy dependystycznej. W państwach latynoamerykańskich, podobnie jak w innych krajach peryferyjnych, modele rozwoju charakteryzują się dwoma podstawowymi cechami: heterodoksją strukturalną³ (połączenie nowoczesnych i zaawansowanych form produkcji z zacofanymi) i relacjami dominacji i zależności, które dają prymat krajom centrum w gospodarce światowej. Każdy model rozwoju powinien uwzględniać specyfikę wybranych krajów lub regionu w zakresie międzynarodowego podziału pracy determinującego ukształtowanie systemu produkcji i definiować w podobny sposób specyficzny typ struktury społecznej i tzw. bloku władzy (sojusz klas społecznych lub ich części), który dominuje i pełni władzę polityczną

¹ O dalszej aktualności teorii zależności jako użytecznego narzędzia analizy świadczy również praca Sekhri (2009).

² Więcej o teorii zależności zob. Sotelo Valencia (2005), Solorza, Cetré (2011).

³ Więcej o problemie heterogeniczności strukturalnej zob. Pinto (1970, 1985), Gawrycki (2015), Rodríguez (1998).

(Guillén, 2008: 15-16). Będę starał się wykazać, że latynoamerykańska zależność dostrzegalna była i jest niemal we wszystkich aspektach funkcjonowania państwa. Biorąc pod uwagę powyższe założenia, w artykule podjąłem próbę pokazania wpływu kapitalizmu zależnego na funkcjonowanie państw w Ameryce Łacińskiej analizując takie zagadnienia jak: 1) istota kapitalizmu zależnego w regionie Ameryki Łacińskiej; 2) elity latynoamerykańskie a problem zależności; 3) przejawy zależności w Ameryce Łacińskiej.

Istota kapitalizmu zależnego w regionie Ameryki Łacińskiej

Rok 1492, odkrycie Ameryki lub mniej europocentrycznie, choć także brzmiąco eufemistycznie określenie, „spotkanie dwóch światów” spowodowało wiele rewolucyjnych wydarzeń i dało impuls do ukształtowania się systemu kapitalistycznego, a z nim wprowadzono ową kolonialność władzy i ustanowiono dominację globalną państw Zachodu. Warto w tym miejscu przyjrzeć się relacjom władzy w ramach światowego systemu kapitalistycznego. Ramón Grosfoguel w swojej pracy dotyczącej dekolonizacji ekonomii politycznej twierdzi, że przybyły do Nowego Świata kolonizator – mężczyzna/Europejczyk/kapitalista/żołnierz/chrześcijanin/patriarchalny/biały/heteroseksualny – ustanowił w czasie i w przestrzeni szereg połączonych hierarchii globalnych, takich jak:

1. szczególnie formacja globalna, gdzie współlistnieją i organizują się zróżnicowane formy pracy (niewolnictwo, system służebności, praca najemna, produkcja drobnotowarowa etc.) jako źródło powiększania zysków w handlu światowym;
2. podział międzynarodowego rynku pracy na centrum i peryferie, gdzie kapitał organizuje pracę na peryferiach wokół form represywnych i autorytarnych;
3. międzypaństwowy system organizacji polityczno-wojskowych kontrolowany przez Europejczyków i zinstytucjonalizowany w administracji kolonialnej;
4. globalna hierarchia rasowa/etniczna (cfr. Dembicz, 2010), w której Europejczycy zajmują uprzywilejowaną pozycję w stosunku do nie-Europejczyków;
5. globalna hierarchia płci, która ustanawia mężczyzn nad kobietami i ustanawia patriariat europejski nad innymi formami relacji płci;
6. hierarchia seksualna, która przyznaje pierwszeństwo orientacji heteroseksualnej nad homoseksualną;
7. hierarchia duchowa, która daje pierwszeństwo chrześcijanom nad niezachodnimi formami duchowości;

8. hierarchia epistemologiczna, która uprzywilejowuje zachodnią wiedzę i kosmologię bardziej niż niezachodnie i jest zinstytucjonalizowana w globalnym systemie uniwersyteckim;
9. hierarchia językowa między językami europejskimi i nieeuropejskimi, która przyznaje pierwszeństwo zarówno w komunikacji, jak i w produkcji wiedzy teoretycznej tym pierwszym, podporządkowując tych drugich jako produkujące jedynie folklor czy kulturę, ale nie wiedzę czy teorię (Grosfoguel, 2006: 25-26).

Wszystkie powyższe aspekty są niezmiernie ważne dla zrozumienia „kolonialności władzy”, ale w tej części pracy skupiam się wyłącznie na problemie kapitalizmu zależnego⁴ i funkcjonowaniu państwa w Ameryce Łacińskiej, gdyż te kwestie najsilniej determinowały przez lata drogi rozwoju tego regionu.

Kapitalizm zależny, zdaniem Henryka Szlajfera, należy traktować bardziej jako paradygmat niż substytut historii. Twierdzi on:

jeśli bowiem przez kapitalizm zależny nie rozumiemy statycznego obrazu rzeczywistości skonstruowanej i spetryfikowanej w pierwszych latach podboju, lecz proces kształtowania specyficznych struktur ekonomicznych i zachowań w długim okresie, podporządkowanych wymogom akumulacji, reagujących na bodźce oraz zmiany zewnętrzne i wewnętrzne, obawa przed uproszczeniami, jaka zrodziła koncepcję kolonialnego sposobu produkcji przestaje być uzasadniona (Szlajfer, 1985: 66).

Z kolei wenezuelski badacz, Domingo Felipe Maza Zavala, reprezentował pogląd, że:

zależność oznacza pewien zintegrowany wzorzec zachowania społeczeństwa narodowego umieszczonego pod panowaniem kapitalizmu monopolistycznego, którego podstawowe źródła dochodów są kontrolowane, wykorzystywane lub znajdują się pod decydującym wpływem kapitalistycznych organizacji z państw dominujących (Maza Zavala, 1973: 26).

⁴ Należy pokreślić, iż wbrew twierdzeniom wielu badaczy związanych z szeroko pojętym postkolonializmem czy też teorią zależności brazylijski socjolog i ekonomista Ruy Mauro Marini twierdził, iż sytuacja zależności rodzi się dopiero między niepodległymi państwami oraz w ramach procesu konfiguracji imperializmu, a więc tym samym przeczył on, że kapitalizm kolonialny był jego historyczną formą. Jego zdaniem, jak pisze Marcin Gawrycki, to dopiero na początku rewolucji przemysłowej w pierwszych dekadach XIX wieku i po powstaniu niezależnych państw narodowych, relacje współzależności zmieniły się w stosunki zależne. To wówczas właśnie relacje między krajami latynoamerykańskimi a światowymi centrami kapitalistycznymi umieszczono w określonej strukturze, międzynarodowym podziale pracy, co zdeterminowało kierunek dalszego rozwoju tych państw. Wytworzono „warunki zależności i stosunek podporządkowania między narodami formalnie zależnymi, zgodnie z którym stosunki produkcyjne narodów są modyfikowane lub odtworzone, aby zapewnić reprodukcję postępującej zależności” (Gawrycki, 2015: 105-106). Por. także: Marini (1973).

Niezmiernie ważne jest również wychwycenie relacji pomiędzy zewnętrznymi a wewnętrznymi⁵ czynnikami zależnego charakteru rozwoju krajów latynoamerykańskich. Państwa tzw. centrum zarezerwowały sobie prawo do rozwoju produkcji przemysłowej, podczas gdy peryferiom przyznały rolę eksportera surowców i produktów rolnych. Ów narzucony międzynarodowy podział pracy utrwalił przewagę tych pierwszych, czego dowodem mogą być chociażby badania Surendra J. Patela, indyjskiego ekonomisty mówiące, że jeszcze w 1850 roku udział współczesnych krajów rozwijających się w światowym dochodzie wynosił 65%, natomiast w wyniku międzynarodowego podziału pracy oraz charakteru nadanej im specjalizacji produkcyjnej i eksportowej w wyrobach surowcowo-rolniczych, nastąpił drastyczny spadek do 22% w 1960 roku (Patel, 1995: 8). Znaczenie struktur wewnętrznych dostrzegł również Theotonio Dos Santos (1987), który twierdził, że bez ich zmiany nie jest możliwe wydobyć się z zależności, co podważało opinię niektórych dependystów, że wystarczy wyłącznie odizolowanie się od wpływów zewnętrznych. O tym, że zależność nie jest tylko „zewnętrzna”, ale też „wewnętrzna” przekonany był także Andre Gunder Frank (1974) przywołując sprawę zależności burżuazji latynoamerykańskiej.

Wśród zwolenników analizowanej teorii istnieją znaczne różnice w podchodzeniu do podejmowanej problematyki, w tym również do samego pojęcia „zależność”. Dos Santos widział „zależność” jako sytuację, w której „gospodarka niektórych państw jest uwarunkowana przez rozwój i rozbudowę innej gospodarki, dla której jest ona przedmiotem” (Dos Santos, 1979: 216). Inny zaś brazylijski badacz, Ruy Mauro Marini przez „zależność” pojmował „relacje podporządkowania pomiędzy formalnie niezależnymi narodami, zgodnie z którymi stosunki produkcji podległych narodów są modyfikowane czy odtwarzane w celu zapewnienia reprodukcji rozszerzonej zależności” (Marini, 1973: 18). W konsekwencji, jego zdaniem, prowadzi to do wzrostu zależności. Z kolei Krzysztof J. Ners słusznie stwierdza:

⁵ K.J. Ners uważa, że zestawianie endogenicznych i egzogenicznych przyczyn zależności ma sens „szczególnie wobec rosnącej roli państwa, które co prawda nie ma całkiem autonomicznej pozycji, ale reprezentując interesy krajowych elit oraz swoją własną państwowo-narodową dynamikę sytuuje się w pozycji w miarę niezależnej wobec zagranicznych podmiotów działania”. Ponadto, jak dodaje „państwo stara się wykorzystać część problematyki zależności dla legitymacji swojej władzy – przedstawiając się jako jedyny podmiot narodowy zdolny do prowadzenia polityki wiodącej ku ograniczeniu zależności” (Ners, 1988: 39, 69). Przy tym wszystkim należy mieć jednak na uwadze, iż nie zawsze elity były wyrazicielem interesu narodowego, lecz strażnikiem swoich własnych korzyści wynikających ze współpracy z państwami centrum. Przykładem tego mogą być niektóre działania elit krajów postkolonialnych o charakterze kompradorskim (por. Gawrycki, Szeptycki, 2011: 152-154); Rudowski (2012: 181-183).

zależność nie jest stanem, historyczną zaszczością i/lub jednorazowym zdeterminowaniem struktur, umożliwiającym eksploatację krajów zależnych. Przeciwnie, jest to dynamiczny proces, gdyż w ślad za przemianami zachodzącymi w panującym, z natury swojej dynamicznym, układzie kapitalistycznym dochodzi do ewolucji w relacjach między składnikami, podsystemami światowego systemu gospodarki kapitalistycznej (Ners, 1988: 56).

Ameryka Łacińska, wraz ze swoim kapitalizmem zależnym (peryferyjnym), stała się częścią gospodarki światowej, sprowadzona do roli eksportera produktów rolnych i surowców oraz importera towarów przemysłowych, nowych technologii, kapitału czy nawet siły roboczej. Zdaniem Ryszarda Stemplowskiego bodźcem do tego był bez wątpienia industrializm europejski:

uprzemysłowione gospodarki kapitalizmu dominującego (centralnego) szukały coraz tańszych źródeł surowców i żywności, a także rynków zbytu dla swoich towarów przemysłowych, kierując na nowe obszary kapitały, które przynosiły zysk i jednocześnie umożliwiały owym obszarom spełnianie nowej funkcji. Stanowiło to ekonomiczną cechę imperializmu a zarazem punkt wyjścia do przedstawienia obrazu Łatynoameryki w omawianej epoce (przełom XIX i XX wieku) (Stemplowski, 1979: 210).

Włączenie Ameryki Łacińskiej i jej struktur społeczno-gospodarczych w orbitę światowego systemu imperialistycznego nie tylko doprowadziło do przekształcenia tychże struktur, ale również przesądziło o ich kapitalistycznym charakterze (Stemplowski, 1979). Według brazylijskiego socjologa Octavio Ianniego (1987) zależność jest pewnym historycznym procesem konstytutywnym i charakteryzuje istotę społeczeństw Ameryki Łacińskiej.

Elity latynoamerykańskie a problem zależności

Decydującą rolę w utrzymaniu i reprodukowaniu stosunków zależności odegrały same elity latynoamerykańskie (Frank, 1967: XV). W regionie tym miano do czynienia z dwoma przeciwnymi biegunami: „konserwatywnym”, który postrzegał rozwój jako modernizację i decydującym się na przyjęcie biernego podejścia własnych krajów wobec interesów państw centrum oraz „postępowym”, który w większości przypadków bez rezygnacji z integracji z gospodarką światową postulował konieczność uwzględniania narodowych projektów rozwoju, które biorą pod uwagę podstawowe potrzeby obywateli (Guillén, 2008: 37). Ryszard Stemplowski podkreśla, że modernizacyjne (tzn. naśladowcze) dążenia elit latynoamerykańskich nie kłóciły się z ich dążeniami do przyspieszenia procesów narодно-integracyjnych, a wręcz przeciwnie ze względu m.in. na to, że zakładano tworzenie narodu

o europocentrycznym profilu kulturowym. Wykorzystywano do tego, podobnie zresztą jak w Europie, oświatę, prasę, ustanowienie symboli państwowo-narodowych oraz inne techniki pobudzania patriotyzmu (Stemplowski, 1979: 238; Gawrycki, 2009: 311). Przez lata państwa latynoamerykańskie reprezentowały w większości przypadków interesy wąskiej oligarchii (Ianni, 1987; Sarmiento, 1961). Co do charakterystyki kapitalizmu występującego w tym regionie na przełomie XIX i XX wieku, to wskazać trzeba na jego swoiste sprzeczności. Zauważył je również Stemplowski konkludując:

z jednej strony forsowano dążenia modernizacyjne, których celem miało być upodobnienie Latynoameryki do industrialnej Europy, z drugiej natomiast rodziła się w ich wyniku struktura, w której brakowało autonomicznego źródła rozwoju, napędzającego kapitalistyczny rozwój tak, jak to kiedyś było w Anglii (Stemplowski, 1979: 240).

Choć mieliśmy do czynienia w analizowanym okresie ze wzrostem gospodarczym, to jednak jego tempo można uznać za co najmniej dyskusyjne, jak również zdaniem Stemplowskiego jego jednostronność nie ulega żadnej wątpliwości.

Wzrost ów następował jako funkcja rozwoju światowego centrum kapitalizmu, leżącego poza Ameryką Łacińską. Ta peryferyjność, zależność od dominującego centrum, kryła w sobie nie tylko źródło jednostronności, lecz także groźbę zahamowania wszelkiego wzrostu i powstania struktur społeczno-gospodarczo-politycznych, trwale niezdolnych do samodzielnego rozwoju (Stemplowski, 1979: 240).

Należy zgodzić się z poglądem Tomasa A. Vasconiego, że to właśnie zależność jest stanem kształtującym typ struktury wewnętrznej w społeczeństwach latynoamerykańskich. Jego zdaniem obejmuje ona pewną matrycę relacji stanowiących ogólny warunek wszystkich specyficznych i zauważalnych zjawisk i sytuuje się w zespole teoretycznym dążącym do wytłumaczenia rozwoju kapitalistycznego w takiej postaci, w jakiej zachodzi on w regionach peryferyjnych funkcjonujących w ramach międzynarodowego systemu kapitalistycznego (Vasconi, 1969: 801-802). Wrażliwość latynoamerykańskiego systemu zależności objawiała się m.in. podczas zjawisk kryzysowych, kiedy to po I wojnie światowej kryzys został przeniesiony z Europy do Ameryki Łacińskiej oraz kiedy to następowały silne wahania w handlu eksportowym, jak również w ruchu kapitałów (Stemplowski, 1979: 404). Jednakże dopiero Wielki Kryzys doprowadził do kategorycznej zmiany strategii rozwoju w regionie, choć w dalszym ciągu funkcjonował on w ramach systemu zależności. Jak podkreślał Osvaldo Sunkel, to czynniki egzogeniczne ustanawiają zewnętrzne granice, wewnątrz których formułowana jest narodowa polityka rozwoju (Sunkel, 1967: 44).

Utrwaleniu kapitalizmu zależnego w Ameryce Łacińskiej towarzyszyło umocnienie się państwa, za pomocą którego oligarchie sprzymierzone z zagranicznym kapitałem realizowały swoje partykularne interesy. Należy podkreślić, iż w regionach, gdzie warstwy średnie zyskiwały coraz większe znaczenie, sojusz zawiązywany był także i z nimi, co w jakimś niewielkim stopniu wpływało bezspornie na złagodzenie nierówności w dystrybucji dochodu. Trzeba jednak stwierdzić, że w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku tylko w Meksyku zaatakowano ekonomiczne podstawy dominacji dotychczasowej klasy rządzącej. Państwo w regionie zaczęło pełnić coraz silniejsze funkcje w zakresie ekonomicznym, jako inwestor w infrastrukturę czy też jako pośrednik w prowadzeniu operacji kapitałowo-handlowych z zagranicą. Rozwój funkcji państwa sprawił również, że zwiększyła się jego funkcja represyjna, co można postrzegać jako konsekwencję nasilającego się konfliktu społecznego spowodowanego obraną wizją rozwoju (Stemplowski, 1979). Wszystko to wpływało na stosunki dominacja-zależność, jak i na wewnętrzny porządek w państwach Ameryki Łacińskiej (Pierre-Charles, 1987).

Elity latynoamerykańskie starały się powtórzyć drogę rozwojową państw uprzemysłowionych, nie zdając sobie do końca sprawy z niemożliwości należytego wykonania tego zadania. Należy stwierdzić, że w społeczeństwach istniała jednak silna wiara w postęp i sens kopiowania rozwiązań europejskich, czy też północnoamerykańskich. Jak zaznaczał Ryszard Stemplowski, pozytywistyczna orientacja elit brazylijskich i meksykańskich graniczyła niemal z religią. Co prawda dokonywał się istotnie proces wzrostu, jednakże nie był on powiązany z rozwojem, i z całą pewnością nie był on odczuwalny dla wszystkich obywateli, a jedynie dla bogaczącej się klasy panującej. Stemplowski wyraża pogląd, że wzrost w Ameryce Łacińskiej był funkcją wzrostu metropolii kapitalistycznych, a o samym rozwoju obszarów peryferyjnych przesądzały wymogi rozwojowe obszarów centralnych. Ponadto Stemplowski podkreśla, że latynoamerykańskie struktury gospodarczo-społeczno-polityczno-kulturowe dostosowały się do takiego właśnie typu rozwoju zależnego, wobec czego nierównomierność rozwoju kapitalizmu w regionie, nieuchronne w systemie kapitalistycznym, również i w nim musiały nabrać specyficznego kształtu. W rezultacie, w państwach Ameryki Łacińskiej doszło do odwzorowania ich zależnej pozycji. Wykształciła się hierarchia zależności: „metropolie, obszary satelitarne, a w obrębie tych ostatnich regiony najwyżej rozwinięte i regiony zafacane (tzw. kolonie wewnętrzne)” (Stemplowski, 1979: 427-428; González Casanova, 1987). Zjawiska te można było obserwować we wszystkich krajach regionu, czego egzemplifikację można zobaczyć w pracy Rafaela Cuevas Moliny, Andrésa

Mora Ramíreza poświęconej analizie przypadków poszukiwania dróg rozwoju przez Amerykę Łacińską (Cuevas Molina, 2015).

Powiada się, że Fernando Henrique Cardoso, socjolog dependysta z postrzeganiem zależności z perspektywy marksistowskiej w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, po tym jak został prezydentem Brazylii, miał powiedzieć swemu otoczeniu: „Zapomnijcie o wszystkim, co pisałem, teraz muszę rządzić”. Pokazuje to, że nie wszystko rozgrywa się w „głowach” decydujących elit oraz, że także i one stały często wobec pewnych konieczności, czy też konfliktów interesów. Po latach zapomnienia teoria zależności znów jednak dała o sobie przypomnieć. Od pewnego czasu widać coraz wyraźniejszy zwrot w postrzeganiu roli państwa w regionie latynoamerykańskim. Ameryka Łacińska po braku oczekiwanych rezultatów przy stosowaniu neoliberalnego modelu rozwoju, powraca do źródeł i tradycji własnej myśli ekonomicznej, rozwijanej w ramach CEPAL, czego widocznym rezultatem jest podjęcie dyskusji nad potrzebą wypracowania i wprowadzenia własnego modelu rozwoju, pozwalającego na maksymalne odniesienie korzyści z globalizacji, przy jednoczesnym ograniczeniu ryzyka, jakie ona niesie (cfr. Gocłowska-Bolek, 2013: 283). Po raz kolejny w dyskursie politycznym części przywódców latynoamerykańskich pojawiają się odwołania do idei zerwania z „zależnością”, która przejawia się chociażby w narzuceniu Ameryce Łacińskiej funkcji rezerwuaru tanich zasobów naturalnych, taniej siły roboczej, jak i rynków zbytu dla państw centrum, ale również i peryferyzacji politycznej.

Wynikiem rozczarowania koncepcjami neoliberalnymi było zwycięstwo w wyborach w poszczególnych krajach regionu reprezentantów szeroko pojętej lewicy, którzy zyskali poparcie wielu grup marginalizowanych dotychczas, a oczekujących zmian w polityce społeczno-gospodarczej. Wiele latynoamerykańskich rządów akceptując zastany system gospodarki rynkowej, zdecydowało się podjąć różne reformy i programy społeczne zmierzające do poprawy życia najbardziej potrzebujących (np. brazylijski rząd Luiza Inácio Lula da Silva i jego następczyni Dilma Rousseff, rządy Nestora i Cristiny Kirchnerów w Argentynie). Również w ramach CEPAL trwa dyskusja dotycząca kreowania warunków niezbędnych dla lepszego dostosowania się do globalizacji, w tym odporności na wiele niebezpieczeństw, jakie niesie ona ze sobą, jak również koniecznych kroków do zmniejszenia biedy i nierówności społecznych. Ciekawe propozycje działań, wpisujące się w nurt własnych tradycji myśli ekonomicznej w tym zakresie zawarto w ramach tzw. *Santiago Consensus*. Innym alternatywnym podejściem są zmiany zachodzące w państwach rządzonych przez przywódców związanych z tzw. socjalizmem XXI wieku. Idea ta

stała się deklarowanym celem rewolucji boliwariańskiej podczas prezydentury Hugona Chaveza (Bruce, 2008; Corrales, Penfold, 2011), ponadto pozytywnie o wizji Socjalizmu XXI wypowiedzieli się również przywódcy Kuby Fidel Castro, jego brat Raúl, prezydent Boliwii Evo Morales, prezydent Ekwadoru Rafael Correa oraz prezydent Nikaragui Daniel Ortega. Wspólnym mianownikiem wszystkich powyższych przypadków może być przekonanie o konieczności wzrostu znaczenia roli państwa oraz jego interwencji w określone sektory gospodarki.

Przejawy zależności w Ameryce Łacińskiej

Latynoamerykańska zależność dostrzegalna była niemal we wszystkich aspektach funkcjonowania państwa. Począwszy od uzależnienia gospodarek latynoamerykańskich od cen eksportowanych produktów na rynkach międzynarodowych i importu, nienależytym postępie technologicznym do uzależnienia w kwestiach finansowania rozwoju, czy nawet faktu, że rozbudowa infrastruktury podporządkowana była produkcyjnym funkcjom eksportowym niektórych regionów. Już sama pobieżna analiza sieci kolejowej w Ameryce Łacińskiej pokazuje, że służyła ona niemal wyłącznie sektorowi eksportowemu, nie przyczyniając się tym samym do poprawy życia obywateli, intensyfikacji aktywności gospodarczej czy powiększania rynku wewnętrznego. Ameryka Łacińska uzależniona była od cyklu koniunkturalnego USA i państw europejskich, znajdowała się pod silną presją inflacyjną, a jej systemy cen kształtowały się pod wpływem cen w państwach tzw. centrum. Dodatkowo występowała zależność finansowa od tych krajów, ze względu na m.in.: ruch kapitałów inwestycyjnych, zadłużenie zagraniczne, rozliczenia handlowe. Dowodem na to może być rola światowych centrów finansowych i ich destabilizacyjny wpływ na sytuację na rynkach pieniężnych w Ameryce Łacińskiej podczas kryzysu w Argentynie w latach 1891-1892 (rola banku Baring Brothers) oraz Wielkiego Kryzysu. Wojny światowe wpłynęły co prawda na pewną zmianę w strukturach dominacji, ale spowodowało to tylko osłabienie roli Wielkiej Brytanii w regionie i wzrost pozycji Stanów Zjednoczonych. Zależność występowała nie tylko na niwie społeczno-gospodarczej, ale również politycznej, czego ewidentnym przykładem mogą być chociażby próby zerwania łańcucha zależności i związane z tym interwencje obcych państw czy też zagrożonych interesów lokalnych elit powiązanych z państwami tzw. centrum, jak w XIX wieku rewolucja na Haiti i autonomiczne reformy w Paragwaju czy, prowadząca do większej samodzielności, próba zmian w Chile za czasów José Balmacedy (Stemplowski, 1979; cfr. Szlajfer, 1985).

Jak słusznie zauważa Stemplowski:

działanie praw socjologicznych makrostruktury powodowało, że i w strukturach politycznych (wraz z tym, co się działo w sferze świadomości społecznej i narodowej) znalazła swe odbicie zależność i dominacja. Z jednej strony nadbudowa ulegała wpływom niesamodzielnego wzrostu ekonomicznego, z drugiej zaś służyła jego racjonalizacji, a w wypadku działalności grup dysydenckich – jego kwestionowaniu. Zawsze jednak w końcu decydowało oddziaływanie dominującej struktury (Stemplowski, 1979: 430).

Za wyjątkową sytuację należy uznać rewolucję meksykańską, która doprowadziła do częściowego i czasowego ograniczenia tejże dominacji (Dobrzycki, 1986; Łepkowski, 1986).

Zdaniem niektórych badaczy, również rozwój przemysłu w Ameryce Łacińskiej w znacznym stopniu miał charakter zależny (González Casanova, 1969: 284; Tönnies Evers, von Wogau, 1987: 350-354). Wprawdzie uprzemysłowienie przyczyniło się do zwiększenia wewnętrznego zróżnicowania gospodarki, lecz miało ono dość powierzchowny charakter, a jednym z jego głównych źródeł finansowania był obcy kapitał. Ryszard Stemplowski pisze, że do końca lat czterdziestych XX wieku wyłączając kopalnictwo, nie budowano przemysłu ciężkiego, a przez to substytucja nie oznaczała wcale wartościowego zmniejszenia importu, ale ledwie zmianę składu wyrażającą się w mniejszej ilości przemysłowych artykułów konsumpcyjnych, a większej środków produkcji. Ponadto, jak podkreśla badacz, zależny charakter industrializacji polegał na tym, iż lokalna burżuazja nie stała się samodzielną siłą. Stemplowskiego (1983: 118-119):

uderza nieobecność szerszych programów, mimo istnienia stowarzyszeń przemysłowców. Grupy te, w przytłaczającej większości, złożone z właścicieli niewielkich przedsiębiorstw (prawie wszystkie największe zakłady należały do kapitału obcego), nie stanowiły w istocie przeciwwagi oligarchii. Ich siła wzrosła do tego stopnia, że oligarchia sprzymierzona z obcym kapitałem czuła się zmuszona akceptować przemysłowców jako swego młodszego partnera.

W ten też sposób, jak pisze dalej Stemplowski, klasa panująca zmieniała swój skład, przy czym „jednocześnie kapitał zagraniczny umacniał się jako czynnik panowania klasowego, a zatem siła wewnętrzna. I to także należało do formuły kapitalizmu zależnego” (Stemplowski, 1983: 118-119). Kryzys oligarchii związany był z upadkiem modelu rozwoju opartego na eksporcie produktów rolnych i surowcowych, w wyniku którego rządy postawiły na politykę uprzemysłowienia, która przyniosła nowe formy zależności (Cueva, 1990).

Z kolei brazylijska politolożka Vania Bambirra w swoich pracach skupia się na przemysłowo-technologicznej fazie uzależnienia regionu latynoamerykańskiego, spotęgowanej hegemonią USA po II wojnie światowej, w szczególności z uwagi na funkcjonowanie korporacji transnarodowych. Badaczka jest zdania, że ten proces koncentracji, centralizacji i monopolizacji zachodzący w świecie pod wpływem Stanów Zjednoczonych rozciąga się na całą Amerykę Łacińską, która składa się z dwóch rodzajów struktur w zakresie zależności. Vania Bambirra w tym kontekście sklasyfikowała państwa Ameryki Łacińskiej w dwie grupy: „typu A” ze strukturą zróżnicowaną, w których zachodzi proces rozszerzania się industrializacji (Meksyk, Argentyna, Brazylia, Chile, Urugwaj, Kolumbia) i „typu B” o strukturze nastawionej na eksport dóbr podstawowych, w których niemal nie istniała rozwinięta produkcja przemysłowa (Peru, Wenezuela, Ekwador, Kostaryka, Gwatemala, Boliwia, Salwador, Panama, Nikaragua, Honduras, Republika Dominikany i Kuba) (Gawrycki, 2015: 102-104; Rada Aragoł, 2014: 22-24). Brazylijska badaczka jest zdania, że w pierwszej grupie krajów „w obecnej fazie globalnej integracji monopolu nie można sobie wyobrazić – ani historycznie, ani teoretycznie – promowania rozwoju na poziomie narodowym w oderwaniu od systemu światowego”. Był to m.in. efekt powiązania z rozwojem sił wytwórczych na poziomie narodowym, które nie mogą należycie funkcjonować bez najnowszych technologii z zagranicy, które nie są dostępne dla krajowych przedsiębiorców. Vania Bambirra podkreśla również rolę zależności politycznej i burżuazji narodowej ściśle powiązanej z obcym kapitałem⁶. Definiuje zależność polityczną nie tylko jako narzucanie obcej ingerencji w życie narodu, ale:

przede wszystkim jako część stosunku zależności, który warunkuje proces podejmowania decyzji klas rządzących, w powiązaniu z wewnętrznymi, narodowymi, interesami politycznymi, czyli zależności. Jako że kraje zależne są konstytutywną częścią międzynarodowego systemu kapitalistycznego, ich klasy dominujące nigdy wcześniej nie cieszyły się efektywną autonomią w zarządzaniu i organizacji ich społeczeństw. Sytuacja zależności nie tylko tworzy, ale potwierdza struktury, w ramach których charakterystyki i dynamika są podporządkowane formom funkcjonowania i prawom ruchu struktur dominujących (Bambirra, 1987: 105-106).

Wybuch drugiej wojny światowej doprowadził do zmiany sytuacji w dziedzinie handlu oraz przepływu technologii i kapitału, doprowadzając do dalszego

⁶ Vania Bambirra twierdziła, że narodowe burżuazje w Ameryce Łacińskiej nie mogą posiadać własnego autonomicznego projektu rozwoju narodowego, „nie mogą bronić interesów narodowych niezależnie od interesów kapitału zagranicznego ze względu na to, że są one z nim związane jako mniej istotni partnerzy” (Bambirra, 1978: 64-65).

powiększenia udziału Stanów Zjednoczonych w gospodarkach latynoamerykańskich, jak również do przyspieszenia uprzemysłowienia poprzez wymuszoną substytucję importu z Europy. W owym czasie nastąpił pewien wzrost znaczenia handlu wewnątrz Ameryki Łacińskiej (Stemplowski, 1983: 127; Pierre-Charles, 1987: 294-298). Po 1945 roku rząd USA dążył do rozciągnięcia swojej hegemonii na cały region, nie tylko w dziedzinie polityki międzynarodowej, ale również wewnętrznej czy gospodarki. Jeśli chodzi o tę ostatnią, to Stany Zjednoczone chciały przechwycić w możliwie największym stopniu rynek latynoamerykański, co widać było w zwiększonym eksporcie kapitału (inwestycje bezpośrednie i kapitał bankowy) do Ameryki Łacińskiej (Stemplowski, 1983: 289).

Uprzemysłowienie poprzez substytucję importu⁷ kontynuowane w latach czterdziestych i pięćdziesiątych wprowadziło zaspokoilo miejscowy rynek konsumpcyjny, jednak w kwestii importu jeszcze bardziej zmieniła się jego struktura powodując, że odnotowywano w nim coraz wyższy udział prefabrykatów, półproduktów, paliw itp. Warto zauważyć, że industrializacja pogłębiła nierównomierności rozwojowe w skali całego regionu. Jak podaje Stemplowski, w owym czasie:

narastało zróżnicowanie stopnia rozwoju (niedorozwoju) w obrębie kapitalistycznej sfery zależnej. Podobne zjawisko występowało w odniesieniu do poszczególnych rejonów. Drastycznym przykładem był wzrost São Paulo: w 1940 r. skupiało ono 35% zatrudnionych w przemyśle brazylijskim robotników, w 1950 r. – już 38,6% i w 1960 r. – 45,6%. Jeszcze bardziej skrajny przypadek to Lima i Callao – w 1940 r. tylko 13,7%, w 1961 r. – aż 38,1% robotników przemysłowych Peru (Stemplowski, 1983: 309).

Państwo w kapitalizmie zależnym przez lata wyrażało interesy klas hegemonicznych stanowiących kondensację różnych sił społecznych, w wyniku czego nie pozostawało monolitycznym blokiem, a wręcz przeciwnie, było rezultatem sojuszu kilku frakcji z różnymi sprzecznymi interesami i tłących się konfliktów wewnątrz nich (Kowarick, 1979: 2). Według Guillermo F.F. Schweinheima, w latach 1945-1975 nastąpił proces ewolucji państw Ameryki Łacińskiej, który charakteryzował się próbą wdrożenia reform zakładających wzmocnienie funkcji gospodarczo-organizatorskiej i socjalnej państwa⁸. Celem państwa powinien być nie tylko wzrost PKB, ale również zapewnienie coraz większego udziału społeczeństwa w czerpaniu zysków z osiągniętego dochodu narodowego. Świadczyć może o tym poprawa relacji między elitami rządzącymi a zorganizowaną klasą robotniczą, jak również jej związek z „technobiurokracją” państwa, która była bardzo ważna w do-

⁷ Więcej o wadach rozwoju w ramach modelu ISI zob. Gocłowska-Bolek (2007).

⁸ Więcej o funkcjach państwa zob. Zieliński (2006).

świadczeniach prorozwojowych w tym okresie. Tworzeniu instytucji państwowych (zarówno przedsiębiorstw państwowych, jak i administracji centralnej i lokalnej) towarzyszył pogląd o potrzebie silnej roli państwa, przekładającej się na politykę przemysłową, energii, infrastrukturę, rozwój usług publicznych, rozbudowę systemu zdrowia i edukacji, politykę rolną (problem ziemi), politykę naukową i technologiczną, czy też w końcu politykę społeczną (Schweinheim, 2011: 3-4).

Rozwój stał się terminem chętnie używanym w dyskursie w Ameryce Łacińskiej, coraz więcej rządów formułowało nowe programy rozwojowe, jednakże w większości tych przypadków sprowadzano to pojęcie w istocie do koncepcji modernizacji (cfr. Rudowski, 2014). Jak trafnie ujmuje Ryszard Stemplowski:

Przyjmowano, że „tradycyjne” społeczeństwa (czyli Ameryka Łacińska) są „spóźnionymi przybyszami” (ang. *latecomers*) włączającymi się w «proces» modernizacji, który za pośrednictwem „zmiany społecznej” (ewolucja własna systemu plus adaptacja obcych wzorców) upodobni te kraje do «pionierów modernizacji», czyli społeczeństw „nowoczesnych”. W języku praktyki politycznej zmianę utożsamiano z realizacją reformistycznego programu (z dodatkiem zaleceń Międzynarodowego Funduszu Walutowego zdominowanego przez państwa kapitalizmu centralnego), natomiast «upodobnienie się» do społeczeństw «nowoczesnych» pojmowano jako równoważnik negacji niedorozwoju. Rozwój, czyli modernizacja, miał wprowadzić Amerykę Łacińską do grona państw «rozwinętych». Wszelako dla przebycia dystansu z peryferii do centrum światowego systemu kapitalistycznego wehikuł modernizacji okazał się niewystarczający (Stemplowski, 1983: 582).

Od lat osiemdziesiątych XX wieku w regionie pojawiła się tendencja do ograniczania roli państwa, w myśl zasad neoliberalizmu. Państwo neoliberalne według Davida Harveya, brytyjskiego teoretyka nauk społecznych i antropologa, wspiera prawo własności, instytucje wolnego rynku i handlu i opowiada się za znacznym zmniejszeniem wydatków publicznych i za ograniczeniem roli państwa w gospodarce. Neoliberalizm rozmontowuje wizję państwa dobrobytu i prowadzi do znacznego zredukowania jego pozycji, jak choćby poprzez prywatyzację sektorów społecznych tj. zdrowia, edukacji, energii czy ograniczenia praw socjalnych (Harvey, 2007: 71-72; cfr. Rudowski, 2015: 54-55).

Martín Cortés uważa, że „forma państwa ustanowiona przez nowy blok rządzący państwa neoliberalnego, stworzyła i rozwinęła władzę polityczną, stosunkowo większą, szerszą i głębszą niż te realizowane przez państwo narodo-dewelopmentalistyczne” (Cortés, 2012: 194). Przyjęcie modelu neoliberalnego w Ameryce Łacińskiej było w gruncie rzeczy konsekwencją globalnych trendów w tworzeniu systemów produkcji skierowanych na zewnątrz, zarówno w wyniku kryzysu

strukturalnego, który rozpoczął się pod koniec lat sześćdziesiątych w krajach najbardziej rozwiniętych, jak i kryzysu państw latynoamerykańskich z końca lat siedemdziesiątych i lat osiemdziesiątych. Jednakże nie spełniło to związanych z tą strategią oczekiwań, a doprowadziło tylko do pogłębienia się nierówności społecznych i stosunkowo niskiego wzrostu gospodarczego. Klęska „ortodoksyjnej regulacji” gospodarek Ameryki Łacińskiej, zmierzających do dostosowania się do liberalnych założeń nie tylko przyczyniła się do nadania miana „straconej dekady” w stosunku do lat osiemdziesiątych, ale także zmusiła rządy tych państw i kierownictwa instytucji międzynarodowych do głębokiej analizy i rewizji samej strategii reform. Obecnie tylko Meksyk, Kolumbia oraz niektóre kraje Ameryki Środkowej i Karaibów realizują strategię neoliberalną. Argentyna, Brazylia, Boliwia, Ekwador, Urugwaj i Wenezuela to przykłady krajów, które konstruują własne projekty alternatywne, skłaniające się do powrotu wizji dotyczącej silniejszej roli państwa w gospodarce (Guillén, 2008: 40).

Urugwajski badacz, Fernando Filgueira, jest zdania, że w Ameryce Łacińskiej mamy do czynienia z rozwojem „zakutym w kajdany”, skrepowanym przez rządo powierzchnowe państwo oraz głębokie nierówności społeczne. Uważa on, że w regionie brakuje strategii na rzecz szybkiego zmniejszenia nierówności, umożliwiających wdrożenie Milenijnych Celów Rozwoju, a także odpowiedniej polityki społecznej wraz z realnymi narzędziami do realizacji takich wyzwań (Filgueira, 2009). Recepty rozwiązania tego problemu przedstawia latynoamerykański neostrukturalizm (Gawrycki, 2015), nowy dewelopmentalizm oraz tzw. Kompromis z Santiago, które wszystkie stawiają na silniejszą rolę państwa w życiu gospodarczym i sprawiedliwszy podział dochodu narodowego⁹. Wciąż jednak należy patrzeć na rozwój Ameryki Łacińskiej przez pryzmat problemu zależności¹⁰. Dlatego też jednym z podstawowych zadań państwa w Ameryce Łacińskiej winny być starania przezwyciężenia stanu zależności oraz zmiany jego struktury na mechanizm dający możliwość autonomicznego wzrostu i reorientacji systemu gospodarczego. Państwo staje się w ten sposób jednym z głównych „pól bitwy o rozwój”, gdyż to wokół niego ścierają się nie tylko interesy ekonomiczne i polityczne różnych klas społecznych z samych krajów peryferyjnych, lecz również właścicieli zagranicznego kapitału (korporacji, przedsiębiorstw transnarodowych), pochodzących z krajów, które

⁹ Więcej o potrzebie rehabilitacji państwa w Ameryce Łacińskiej i jego reformie w nowych programach rozwoju zob. Prasti Catalá (1997); Sojo (2008); Ordóñez (2013).

¹⁰ O aktualności tego podejścia świadczą następujące prace: Sotelo (2000); Arruda Sampaio (2006); Osorio (2005).

tworzą rozwinięte centrum kapitalistycznej gospodarki światowej. Obecnie w Ameryce Łacińskiej obserwuje się tendencje do kształtowania systemu gospodarczego z coraz silniejszą rolą państwa, stanowiącego alternatywę dla neoliberalnego modelu rozwoju. Za ich przykład można uznać tzw. model brazylijski, który dużo mocniej niż w strategiach neoliberalnych podkreśla rolę społecznych aspektów rozwoju, w tym walki z biedą i nierównościami społecznymi (Baer, 2008; Morais, Saad-Filho, 2011).

Podsumowanie

Z przeprowadzonej analizy można wyprowadzić wniosek, że latynoamerykańska zależność dostrzegalna była i jest niemal we wszystkich aspektach funkcjonowania państwa. Świadczy o tym m.in. to, że uzależnienie gospodarek latynoamerykańskich od cen eksportowanych produktów na rynkach międzynarodowych i importu powodowało nienależyty postęp technologiczny, co wiązało się również z zewnętrznym uzależnieniem w kwestiach finansowania rozwoju, czy nawet faktu, że rozbudowa infrastruktury podporządkowana była produkcyjnym funkcjom eksportowym niektórych regionów. Ponadto państwa Ameryki Łacińskiej (począwszy od państwa kolonialnego aż po neoliberalne) w kapitalizmie zależnym przez lata wyrażały interesy klas hegemonicznych stanowiących kondensację różnych sił społecznych. Przez to nie pozostawały one monolitycznym blokiem, a przeciwnie, były rezultatem sojuszu kilku frakcji ze sprzecznymi interesami i tłących się konfliktów wewnątrz nich, co wpływało na brak stabilności wewnętrznej (Kowarick, 1979: 2).

Jak wynika z artykułu, stan zależności od państw centrum spowodowany postkolonialnym systemem zależności wraz z niekorzystnymi warunkami wymiany (pogarszające się *terms of trade*) wpływa na politykę rozwoju państw latynoamerykańskich, co w rezultacie sprowadza rolę Ameryki Łacińskiej do roli peryferyjnej. W pracy zwrócono uwagę, że Ameryce Łacińskiej narzucono rolę rezerwuaru takich zasobów naturalnych, siły roboczej, jak i rynków zbytu dla państw centrum. Zjawisko to, choć w pewnym stopniu może być odbierane przez niektórych jako pewna forma zależności centrum od peryferii, nie stanowi zależności prostego typu i nie ma ona zbyt dużego znaczenia i odpowiada tak naprawdę jedynie potrzebom i interesom dominujących społeczeństw kapitalistycznych, pozostawiając region la-

tynoamerykański podporządkowany idei zaspokajania potrzeb centrum¹¹. Świadczy o tym fakt, iż w większym stopniu uzależniona jest Ameryka Łacińska (peryferie) od importerów, nabywców i inwestorów państw dominujących, niż państwa centrum od eksportu latynoamerykańskiego¹². W dodatku owa „zależność” w zaspokajaniu potrzeb centrum ograniczona jest jedynie do sektora gospodarczego i nie przekłada się na takie obszary, jak polityka, prawo, kultura, nauka czy technologia. Dlatego też, moim zdaniem, należy traktować ją jako część systemu zależności (peryferii od centrum) ze względu m.in. na fakt, że petryfikuje ona obecny międzynarodowy podział pracy, co wpłynęło, w mojej ocenie, również na to, iż Ameryce Łacińskiej umknęła transformacja innowacyjna. W wyniku tego odrzucam tezę mówiącą o „wzajemnej zależności” czy „rosnącej współzależności” pomiędzy Ameryką Łacińską a centrum. Warto w tym miejscu przywołać słowa Atilio Borona, które w pewnym sensie oddają ideę powyższych relacji: „rewersem rozwoju kapitalizmu w metropoliach jest zacofanie w peryferiach” (Borón, 2008a: 13).

Bibliografia

- Arruda Sampaio, P. (2006), „Ofensiva neoliberal e reversão neocolonial na América Latina”, w: J.C. Gambina *et al.*, *Pensamiento y acción por el socialismo*, Buenos Aires: FISIP-CLASO, ss. 97-106.
- Baer, W. (2008), *The Brazil Economy: Growth and Development*, Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Bambirra, V. (1978), *Teoría de la dependencia: una anticrítica*, México: Ediciones Era.
- Bambirra, V. (1987), *El capitalismo dependiente latinoamericano*, México: Siglo XXI.
- Borón, A. (2000), *Tras el Búho de Minerva. Mercado contra democracia en el capitalismo de fin de siglo*, Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- Borón, A. (2008a), *Socialismo siglo XXI. ¿Hay vida después del neoliberalismo?*, Buenos Aires: Editorial Luxemburg.
- Borón, A. (2008b), „Teoría(s) de la dependencia”, *Realidad Económica*, nr 238, ss. 20-43.
- Bruce, I. (2008), *The Real Venezuela: Making Socialism in the 21st Century*, London: Pluto Press.
- Cortés, M. (2012), „El Leviatán criollo. Elementos para el análisis de la especificidad del Estado en América Latina”, w: M. Thwaites Rey (red.), *El Estado en América Latina: continuidades y rupturas*, Santiago de Chile: CLACSO, ss. 93-116.

¹¹ Warunkiem rozwoju kapitalizmu i akumulacji kapitału jest potrzeba dostępu do taniej energii, pracy, żywności i surowców (tzw. tania czwórka istotna dla rozwoju kapitalizmu, ang. *four cheap*s (Moore, 2015: passim).

¹² Więcej o problemie potrzeb i interesów jako podstawowych zjawisk i procesów międzynarodowych por. Kukułka (2006).

- Corrales, J., Penfold, M. (2011), *Dragon in the Tropics: Hugo Chávez and the Political Economy of Revolution in Venezuela*, Washington D.C.: Brookings Institution Press.
- Cueva, A. (1990), *El desarrollo del capitalismo en América Latina: ensayo de interpretación histórica*, México: Siglo XXI.
- Cuevas Molina, R., Mora Ramírez, A. (2015), *Buscando el futuro. Crisis civilizatoria y posneoliberalismo en América Latina*, San José: UNED.
- Dembicz, A. (2010), *Filozofia poznawania Ameryki*, Warszawa: CESLA.
- Dobrzycki, W. (1986), *Mysł polityczna rewolucji Meksykańskiej*, Warszawa: PWN.
- Dos Santos, T. (1979), „La estructura de la dependencia”, w: *Economía Internacional*, t. II: *Teorías del imperialismo, la independencia y su evidencia histórica*, México: Fondo de Cultura Económica.
- Dos Santos, T. (1987), „Niedorozwój i zależność”, w: R. Stemplowski (oprac.), *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*, Warszawa: Czytelnik.
- Dos Santos, T. (2012a), *Actualidad de la teoría de la Dependencia*, Instituto Argentino para el Desarrollo Económico, <http://www.iade.org.ar/uploads/c87bbfe5-04e5-6e05.pdf> (dostęp: 12.01.2016).
- Dos Santos, T. (2012b), „What Kind of Basic Changes do We Need in the New World System? Some Reflections on Globalization, Development and Social Justice”, w: A.L. Bialowsky et al. (red.), *Latin American Critical Thought: Theory and Practice*, Buenos Aires, ss. 219-236.
- Filgueira, F. (2009), *El desarrollo maniatado en América Latina: Estados superficiales y desigualdades profundas*, Buenos Aires: CLACSO.
- Frank, A.G. (1967), *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review Press.
- Frank, A.G. (1974), *Capitalismo y subdesarrollo en América Latina*, Buenos Aires: Siglo XXI.
- Gawrycki, M.F. (2009), „Koncepcja narodu w Ameryce Łacińskiej”, w: M.F. Gawrycki (red.), *Dzieje kultury latynoamerykańskiej*, Warszawa: PWN, ss. 301-312.
- Gawrycki, M.F. (2015), *Latynoamerykańskie koncepcje stosunków międzynarodowych*, t. 1: *Pierwsze próby autonomicznego myślenia*, Warszawa: Biblioteka Iberyjska.
- Gawrycki, M.F., Szeptycki, A. (2011), *Podporządkowanie – niedorozwój – wyobcowanie. Postkolonializm a stosunki międzynarodowe*, Warszawa: WUW.
- Gocłowska-Bolek, J. (2013), „Ameryka Łacińska – tendencje rozwojowe po globalnym kryzysie”, *Studia Ekonomiczne*, nr 2 (LLXXVII), ss. 267-286.
- Gocłowska-Bolek, J. (2007), „Rozwój oparty o strategię substytucji importu w krajach Ameryki Łacińskiej”, *Ameryka Łacińska*, nr 3-4, ss. 10-29.
- González Casanova, P. (1969), *Sociología de la explotación*, México: Siglo XXI.
- González Casanova, P. (1987), „Kolonializm wewnętrzny a rozwój narodowy”, w: R. Stemplowski (oprac.), *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*, Warszawa: Czytelnik, ss. 40-70.
- Grosfoguel, R. (2006), „La descolonización de la economía política y los estudios postcoloniales: transmodernidad, pensamiento fronterizo y colonialidad global”, *Tabula Rasa*, nr 4, ss. 17-48.

- Guillén, A. (2008), „Modelos de desarrollo y estrategias alternativas”, w: E. Correa, J. Déniz, A. Palazuelos (red.), *América Latina y desarrollo económico. Estructura, inserción externa y sociedad*, Madrid: AKAL.
- Harvey, D. (2007), *Breve historia del Neoliberalismo*, Madrid: Akal, ss. 16-42.
- Ianni, O. (1987), „Kryzys państwa oligarchicznego w Ameryce Łacińskiej”, w: R. Stemplowski (oprac.), *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*, Warszawa: Czytelnik.
- Kowarick, L. (1979), „Proceso de desarrollo del Estado en América Latina y políticas sociales”, *Revista Acción Crítica*, nr 5, <http://www.ts.ucr.ac.cr/binarios/accioncritica/ac-cr-005-02.pdf> (dostęp: 11.11.2016).
- Kukulka, J. (2006), „Zaspokajanie potrzeb i rozwiązywanie konfliktów w stosunkach międzynarodowych”, w: E. Haliżak, R. Kuźniar (red.), *Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika*, Warszawa: WUW, ss. 252-263.
- Łepkowski, T. (1986), *Historia Meksyku*, Wrocław: Ossolineum.
- Marini, R.M. (1973), *Dialéctica de la dependencia*, México: Ediciones Era.
- Maza Zavala, D.F. (1973), *Los mecanismos de la dependencia*, Caracas: Fondo Editorial Salvador de la Plaza.
- Moore, J.W. (2015), *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*, London: Verso.
- Morais, L., Saad-Filho, A. (2011), „Da economia política à política econômica: o novo-desenvolvimentismo e o governo Lula”, *Revista de Economia Política*, nr 4, ss. 507-527.
- Ners, K.J. (1988), *Rozwój zależny a mimetyczny sposób akumulacji*, Warszawa: SGPiS.
- Ordóñez, S. (2013), *Repensando el estado y el desarrollo en América Latina: en la búsqueda de una vía posneoliberal de desarrollo*, „Programa Globalización, Conocimiento y Desarrollo”, UNAM, [http://www.proglocode.unam.mx/sites/proglocode.unam.mx/files/Edo_desarrollo_AL\(T\).pdf](http://www.proglocode.unam.mx/sites/proglocode.unam.mx/files/Edo_desarrollo_AL(T).pdf) (dostęp: 11.11.2016).
- Osorio, J. (2005), „Una cartografía para redescubrir América Latina”, *Nueva Sociedad*, nr 196, ss. 30-47.
- Patel, S.J. (1995), „The Economic Distance between Nations: Its Origin, Measurement and Outlook”, w: S.J. Patel, K. Ahoja-Patel, M.S. Patel, *Development Distance between Nations*, New Delhi: APH Publishing, ss. 1-26.
- Pierre-Charles, G. (1987), „Teoria zależności i teoria imperializmu a poznanie latynoamerykańskiej rzeczywistości społecznej”, w: R. Stemplowski (oprac.), *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*, Warszawa: Czytelnik, ss. 312-317.
- Pinto, A. (1970), „Naturaleza e implicaciones de la „heterogeneidad estructural” de la América Latina”, *El Trimestre Económico*, t. XXXVII, nr 145, ss. 83-100.
- Pinto, A. (1985), *Inflación: raíces estructurales*, México D.F.: Fondo de Cultura Económica.
- Prasti Catalá, J. (1997), „La rehabilitación del Estado en América Latina: La reforma del Estado en la nueva agenda del desarrollo”, *Revista EAN*, nr 3031, ss. 5-19, <http://journal.ean-edu.co/index.php/Revista/article/view/835/806> (dostęp: 11.11.2016).
- Rada Aragol, Y. (2014), *El capitalismo dependiente: una propuesta teórica latinoamericana*, „Documentos de trabajo. Fundación Celarg”, Caracas, nr 7, ss. 3-25.

- Rodríguez, O. (1998), *Heterogeneidad estructural y empleo*, Río de Janeiro: CEPAL, <http://www.cepal.org/publicaciones/xml/0/19390/rodrig.htm> (dostęp: 26.12.2016).
- Rudowski, T. (2015), „Ewolucja koncepcji rozwoju po II wojnie światowej”, *Struna: Biuletyn Młodych Naukowców*, nr 1 (4), ss. 46-57.
- Rudowski, T. (2012), „Haiti – studium nad kondycją państwa postkolonialnego”, w: M.F. Gawrycki, *Strategia mimikry. Ameryka Łacińska (i nie tylko) w ujęciu postkolonialnym*, Warszawa: WUW, ss. 177-198.
- Rudowski, T. (2014), „Zderzenie cywilizacji. Latynoamerykańskie versus zachodnie rozumienie kategorii postępu, rozwoju i nowoczesności”, *Forum Socjologiczne*, nr 5, ss. 273-284.
- Sarmiento, D.F. (1961), *Facundo (1844)*, Buenos Aires: Ediciones Culturales Argentinas.
- Schweinheim, G.F.F. (2011), „¿Un nuevo desarrollo en América Latina? Implicancias en las políticas públicas, el Estado y la Administración”, *Revista del CLAD Reforma y Democracia*, nr 49, ss. 1-24, <http://old.clad.org/portal/publicaciones-del-clad/revista-clad-reforma-democracia/articulos/049-febrero-2011/Schweinheim.pdf> (dostęp: 11.11.2016).
- Sekhri, S. (2009), „Dependency Approach: Chances of Survival in the 21st Century”, *African Journal of Political Science and International Relations*, nr 3, ss. 242-252.
- Sojo, C. (2008), *La modernización sin estado: reflexiones en torno al desarrollo, la pobreza y la exclusión social en América Latina*, San José: FLACSO Costa Rica.
- Solorza, M., Cetré, M. (2011), „La teoría de la dependencia”, *Revista Republicana*, nr 10, ss. 127-139.
- Sotelo, A. (2000), „¿Globalización: estancamiento o crisis en América Latina?”, *Problemas de Desarrollo*, nr 120, ss. 31-53.
- Sotelo Valencia, A. (2005), *América Latina: de crisis y paradigmas. La teoría de la dependencia en el siglo XXI*, México: Plaza y Valdés, ss. 159-223.
- Stemplowski, R. (1979), „Społeczeństwa i państwa latynoamerykańskie u progu epoki współczesnej”, w: T. Łepkowski (red.), *Dzieje Ameryki Łacińskiej*, t. 2, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Stemplowski, R. (1983), „Społeczeństwa i państwa latynoamerykańskie”, w: R. Stemplowski (red.), *Dzieje Ameryki Łacińskiej*, t. 3, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Sunkel, O. (1967), „Política nacional de desarrollo y dependencia externa”, *Estudios Internacionales*, t. I, nr 1, ss. 43-75.
- Szlajfer, H. (1985), *Modernizacja zależności. Kapitalizm i rozwój w Ameryce Łacińskiej*, Wrocław: Ossolineum.
- Töennies Evers, T., von Wogau, P. (1987), „«Dependencia»: latynoamerykański wkład do teorii niedorozwoju”, w: Stemplowski R. (oprac.), *Ameryka Łacińska. Dyskusja o rozwoju*, Warszawa: Czytelnik.
- Vasconi, T.A. (1969), „Dependencia y superestructura (notas para un programa de trabajo)”, *Revista Mexicana de Sociología*, t. XII, nr 4, ss. 800-805.
- Zieliński, E. (2006), *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa: Elipsa.